

Ik geloof niet in God, maar ik mis Hem. Dat zeg ik als we tot stemming overgaan. Toen ik mijn broer, die filosofie heeft gedoceerd aan de Sorbonne, in Oxford en in Genève, vroeg wat hij van zo'n uitspraak vond (zonder te zeggen dat hij van mij kwam), bestond zijn antwoord uit één woord: 'klef'.

Ik moet eigenlijk beginnen met mijn oma van moederskant, Nellie Louise Scoltock-Machin. Tot haar huwelijk met mijn opa, Bert Scoltock (niet Bertram of Albert, maar gewoon Bert: zo gedoopt, genoemd en gecremeerd), was ze onderwijzeres in Shropshire. Hij was schoolhoofd en had een ietwat technische inslag: het was er zo een die van een motor met zijspan op een Lanchester overging en daarna, toen hij met pensioen was, een nogal overdreven sportieve Triumph Roadster reed, met voorin een driezitsbank en achterin, als de kap omlaag was, twee kuipstoeltjes. Toen ik mijn grootouders voor het eerst ontmoette, waren ze in het zuiden komen wonen om bij hun enige kind in de buurt te zijn. Oma zat bij het Women's Institute. Ze legde in en maakte in en plukte en braadde de door opa gefokte kippen en ganzen. Ze was een fijn gebouwde, ogenschijnlijk gezeglijke vrouw met knokkelige oude-mensenhanden, die zonder zeep haar trouwring niet af kreeg. Hun kleerkast lag vol zelfgebreide vesten, die van opa vooral in de wat masculiene kabelsteek. Ze gingen op gezette tijden naar de chiroprist en waren van de generatie die van de tandarts het advies

kreeg alles tegelijk te laten trekken. Dat was toentertijd een gebruikelijke overgangsrite: in één keer van gammel gebit naar volledig porselein, naar buccaal geschuif en geklapper, ongemak in gezelschap en een schuimend glas op het nachtkastje.

Voor mijn broer en mij had de overgang van echte naar valse tanden zowel iets gewichtigs als iets onbetamelijks. Het was echter niet de enige majeure omschakeling in het leven van mijn grootmoeder waarop in haar bijzijn werd gezinspeeld. Nellie Louisa Machin, dochter van een arbeider in een chemische fabriek, was van huis uit methodist terwijl de Scoltocks anglicaans waren. Als jongvolwassene was mijn grootmoeder op zeker moment van haar geloof gevallen en had er, zoals het verhullend binnen de familie luidde, een vervanging voor gevonden in het socialisme. Ik heb geen idee hoe diep haar geloof voordien ging en welke politieke richting haar familie aanhing; ik weet alleen dat ze zich een keer voor de gemeenteraad verkiesbaar had gesteld en was verslagen. Toen ik haar in de jaren vijftig leerde kennen, had ze zich tot communiste ontwikkeld. Ze moet een van de weinige gepensioneerden in het provinciale Buckinghamshire zijn geweest die de *Daily Worker* in de bus kreeg en met haar huishoudgeld rommelde – zoals mijn broer en ik niet aflieten elkaar te vertellen – om hun ‘oorlogskas’ te steunen.

Toen ver in de jaren vijftig de breuk tussen China en de Sovjet-Unie plaatsvond, werden communisten overal ter wereld verplicht te kiezen tussen Peking en Moskou. In het algemeen hadden de Europese getrouwen daar geen moeite mee, evenmin als de vanuit Moskou geleide en gefinancierde *Daily Worker*. Maar om niet nader genoemde redenen besloot mijn grootmoeder, die nog nooit in het buitenland was geweest en een keurig bourgeoisbestaan leidde, zich achter de Chinezen te scharen. Ik verwelkomde dit raadselachtige besluit uit puur egoïsme, want naast haar *Worker* kreeg ze nu de *China Reconstructs*, een ketters tijdschrift dat in een lichtbruine envelop rechtstreeks uit dat verre deel van de wereld kwam en waarvan oma de postzegels voor me bewaarde. Op die zegels

werd doorgaans de technische vooruitgang bejubeld – bruggen, stuwdammen en vrachtauto's spuwende fabrieken – of er stonden allerhande vredig vliegende duiven op.

Mijn broer deed niet mee in de strijd om zulke presentjes, want bij ons thuis had enkele jaren eerder een 'filatelistenbreuk' plaatsgevonden. Hij had besloten zich in het Britse Rijk te specialiseren. Ik had, om het onderscheid tussen ons te bevestigen, verklaard me op een categorie te zullen richten die ik – dat leek me logisch – 'rest van de wereld' noemde. Ze werd uitsluitend bepaald door wat mijn broer niet verzamelde. Ik herinner me niet meer of het een agressieve, defensieve of louter pragmatische zet was. Ik weet alleen dat die zet op de postzegelclub op school, bij filatelisten die de korte broek nog maar nauwelijks waren ontgroeid, af en toe tot verbijsterende gesprekken leidde: 'En, Barnesy, wat spaar jij?' 'Rest van de wereld.'

Mijn grootvader was er een van de Brylcreem, zodat de antimakassar op zijn leunstoel – een Parker-Knoll met oren om tegen te doezelen – niet alleen voor de sier was. Hij was eerder grijs geworden dan oma, had een korte, soldateske snor, rookte een pijp met metalen mondstuk en zijn tabakszak pulde door zijn vest heen. Hij had ook een bobbelig gehoorapparaat, wat evenzo tot de wereld der volwassenen hoorde – of nee, tot voorbij die wereld – en waar mijn broer en ik graag de draak mee staken. Dan hielden we een hand achter ons oor en riepen spottend naar elkaar: 'Pardón?' We keken altijd uit naar het onbetaalbare moment dat oma's maag zo luid rommelde dat opa, opgeschrikt uit zijn doofheid, ineens vroeg: 'Is dat de telefoon, moeder?' Na een beschaamde grom verdiepten ze zich dan beiden weer in hun krant. Opa, met een bij tussenpozen piepend gehoorapparaat en een pijp waaruit een luid geborrel kwam als hij eraan trok, las in zijn mannenstoel hoofdschuddend in zijn *Daily Express*, die hem een wereld voorhield waarin de 'communistiche dreiging' voortdurend waarheid en recht belaagde. In de rode hoek, in haar wat vriendelijker vrouwenfauteuil, zat oma mompelend te protesteren achter de *Daily Worker*, die haar een wereld voorhield waarin het 'kapitalistisch

imperialisme' voortdurend de opgewaardeerde versies van waarheid en recht belaagde.

Opa's eerbiediging van zijn religieuze plichten beperkte zich inmiddels tot het kijken naar *Songs of Praise* op tv. Hij deed aan houtbewerken en tuinieren; hij teelde zijn eigen tabak, die hij te drogen hing op de garagezolder, waar hij ook zijn dahliaknollen en met vezelig touw samengebonden oude nummers van de *Daily Express* opsloeg. Mijn broer was zijn lievelingetje. Hij leerde hem beitel slijpen en heeft hem zijn kist met timmergereedschap nagelaten. Ik kan me niet herinneren dat hij mij iets heeft geleerd (of nagelaten), ofschoon ik wel een keer heb mogen toekijken toen hij in het tuinschuurtje een kip doodmaakte. Hij nam het dier onder zijn arm, aaide het tot het rustig was en legde de nek toen in een daarvoor bestemd apparaat van groen ijzer dat aan de deurpost geschroefd zat. Met het beest nog dicht tegen zich aan gedrukt om het stuiptrekken de baas te blijven bracht hij de hendel omlaag.

Mijn broer mocht niet alleen kijken, maar ook meedoen. Een aantal keren hanteerde hij de hendel terwijl opa de kip vasthield. Maar onze herinneringen aan het slachten lopen onverenigbaar uiteen. In mijn optiek plette het apparaat de kippennek slechts, terwijl hij er een miniguillotine in zag. 'Ik kan me nog heel goed dat mandje onder het mes voor de geest halen. En (minder goed) dat de kop valt, bloed (een beetje), dat opa de kip op de grond zet, zonder kop, en dat ze eventjes rondrent...' Is mijn geheugen geschoond of is het zijne bezoedeld door films over de Franse revolutie? Wat het ook is, opa heeft mijn broer beter dan mij bijgebracht wat de dood is (en dat doodgaan een smerig zaakje is). 'Weet je nog hoe dat ging als opa ganzen doodmaakte voor de kerst?' (Nee.) 'Zwaaiend met een koevoet joeg hij de gans die hij op het oog had het hele buitenhok rond. Als hij dat beest dan eindelijk te pakken had, legde hij het plat, legde de koevoet over de nek heen en trok hard aan de kop.'

Mijn broer herinnert zich een ritueel (waarvan ik nooit getuigen geweest) dat hij 'het lezen der dagboeken' noemde. Oma en

opa hielden ieder een dagboek bij en ter ontspanning lazen ze elkaar 's avonds soms voor wat ze enkele jaren eerder in die week hadden opgeschreven. Het ging kennelijk om alledaagse, maar veelal verschillend te interpreteren dingen. Opa: 'Vrijdag. In de tuin gewerkt. Aardappelen gepoot.' Oma: 'Onzin. "Hele dag regen. Te nat om in tuin te werken."'

Mijn broer weet ook nog dat hij als klein jongetje een keer naar opa's tuin was gelopen en alle uien uit de grond had getrokken. Opa had hem tot huilens toe geslagen om vervolgens wit weggetrokken, wat niets voor hem was, alles aan onze moeder op te biechten en te zweren nooit meer zijn hand tegen een kind te zullen opheffen. Eigenlijk herinnert mijn broer zich er niets meer van, de uien niet en het pak slaag niet. Hij heeft het verhaal alleen herhaaldelijk van mijn moeder te horen gekregen. En zou hij het zich herinneren, dan ging hij er zeker behoedzaam mee om. Als filosoof denkt hij dat herinneringen vaak onwaar zijn, 'en wel in die mate dat je, op basis van het cartesische rotteappelprincipe, zonder extern steunbewijs geen enkele herinnering kunt vertrouwen'. Ik ben goedgeloviger, of meer geneigd tot zelfmisleiding, en ga dus door met doen alsof al mijn herinneringen waar zijn.

De doopnamen van mijn moeder waren Kathleen Mabel. Ze had een hekel aan dat Mabel en toen ze haar beklag erover deed bij opa, luidde zijn verklaring dat hij 'eens een heel aardig meisje had gekend dat Mabel heette'. Over het dieper dan wel oppervlakkiger worden van haar religieuze overtuiging weet ik niets, maar wel heb ik haar gebedenboek, samen met *Hymns Ancient and Modern* in een band van soepel bruin suède. In beide boeken staan, tot mijn verbazing in groene inkt, haar naam en de datum: 'Dec: 25th 1932.' De interpunctie is prachtig: twee keer een punt, waarvan die onder de 'th' precies onder de spatie tussen beide letters, en een dubbele punt. Zulke interpunctie zie je tegenwoordig niet meer.

In mijn vroege jeugd had je de drie van oudsher onbespreekbare onderwerpen: religie, politiek en seks. Tegen de tijd dat mijn moeder en ik over die dingen kwamen te praten – de eerste twee wel te

verstaan, want de derde bleef taboe – was ze politiek gezien een liberaal van de oude stempel, en ik denk dat ze dat haar hele leven is geweest. Wat betreft religie stelde ze dat ze op haar uitvaart niets van ‘die hocus pocus’ moest hebben. Dus toen me bij haar crematie werd gevraagd of de ‘religieuze symbolen’ van de muur gehaald moesten worden, zei ik tegen de uitvaartverzorger dat zij dat volgens mij gewild zou hebben.

Tussen haakjes, de verleden tijd van de voorwaardelijke wijs is een werkwoordsvorm waar mijn broer met grote argwaan tegenover staat. Tijdens het wachten op de uitvaartceremonie hadden mijn broer en ik een gesprek – geen woordenwisseling, dat zou volkomen tegen de familietraditie zijn ingegaan – dat aantoonde dat ik naar mijn eigen maatstaven weliswaar een rationalist ben, maar naar de zijne een zwalkende rationalist. Toen mijn moeder door een beroerte deels uitgeschakeld raakte, vond ze het prima dat haar auto, de laatste in een lange reeks Renaults – een merk dat ze vier decennia lang uit francofiële overwegingen trouw was gebleven – naar haar kleindochter C. ging. We stonden op het parkeerterrein en ik keek uit naar het vertrouwde Franse silhouet. Toen mijn nichtje in de auto van haar vriendje R. kwam aanrijden, merkte ik op (toegeeflijk, dat weet ik zeker): ‘Volgens mij zou mam hebben gewild dat C. met haar auto kwam.’ Even toegeeflijk maakte mijn broer een logische tegenwerping. Hij wees me erop dat er is wat de doden willen, ofwel wat de inmiddels overledenen eens wilden, en dat er het veronderstelde willen is, ofwel wat mensen (misschien) zouden hebben gewild. ‘Wat moeder zou hebben gewild’ was een combinatie van beide: een verondersteld willen van de overledene en diens gevolg dubbel onzeker. ‘We kunnen alleen doen wat wij willen,’ legde hij uit. Tegemoetkomen aan een verondersteld willen van moeder was net zo irrationeel als aandacht schenken aan zijn eigen wensen van vroeger. Ik stelde ertegenover dat we moesten proberen om te doen wat zij zou hebben gewild omdat we (a) íéts moeten doen en dat dat iets inhoudt dat er keuzes moeten worden gemaakt (tenzij we haar gewoon in de achtertuin lieten weg-

rotten) en (b) hopen dat anderen, wanneer wij dood zijn, doen wat wij zouden hebben gewild.

Ik zie mijn broer zelden en sta daarom vaak verbaasd over de manier waarop zijn hoofd werkt, maar hij laat zich altijd heel oprecht uit. Toen ik hem na de crematie terug naar Londen reed, hadden we een – in mijn ogen – nog vreemder gesprek over mijn nichtje en haar vriend. Ze waren al heel lang bij elkaar, al was C., in een periode dat het minder goed ging tussen hen, met een ander omgegaan. Mijn broer en zijn vrouw hadden die indringer van meet af aan niet gemogen en kennelijk had mijn schoonzus hem binnen tien minuten al ‘op zijn nummer gezet’. Ik vroeg maar niet hoe dat op zijn nummer zetten in zijn werk was gegaan. In plaats daarvan vroeg ik: ‘En R. heeft je goedkeuring wel?’

‘Of hij mijn goedkeuring heeft of niet,’ antwoordde mijn broer, ‘is niet relevant.’

‘Wel. Misschien wil C. die goedkeuring wel.’

‘Integendeel. Misschien wil zij mijn goedkeuring juist niet.’

‘Maar in beide gevallen is het voor haar relevant of hij al dan niet jouw goedkeuring heeft.’

Daar dacht hij even over na. ‘Je hebt gelijk,’ zei hij.

Uit dat soort gesprekken kunt u wellicht opmaken dat hij de oudste is.

Mijn moeder had niet kenbaar gemaakt welke muziek ze tijdens haar uitvaart wilde. Ik koos het eerste deel van Mozarts sonate voor piano in Es, kv282, zo’n plechtig, lang uitgesponnen stuk dat zelfs ernstig blijft als het levendig wordt. Het leek een kwartier te duren in plaats van de zeven minuten die het doosje aangeeft, zodat ik me bij tijd en wijle afvroeg of het weer om zo’n mozartiaanse herhaling ging of dat de cd-speler van het crematorium telkens terugsprong. Een jaar eerder had ik in een radioprogramma opgetreden, *Desert Island Discs*, waar mijn muziekkeuze het *Requiem* van Mozart was geweest. Na afloop had mijn moeder me telefonisch gekapitteld over het feit dat ik mezelf als agnost had neergezet. Ze zei dat pap

zich altijd zo had genoemd; en dat terwijl zij atheïst was. Ze deed het voorkomen dat, als je het atheïsme met het pure vrijemarkt-denken vergelijkt, het agnosticisme niet meer is dan een slap aftreksel van het liberalisme. ‘En al dat gezeur over de dood, wat had dat trouwens te betekenen?’ ging ze verder. Ik legde uit dat ik me niet lekker voelde bij de gedachte. ‘Net je vader,’ antwoordde ze. ‘Het zal de leeftijd wel zijn. Als je zo oud bent als ik, valt het wel mee. Ik heb het mooiste in ieder geval al gehad. Denk eens aan de middeleeuwen. Toen had je echt een lage levensverwachting. Tegenwoordig worden we zeventig, tachtig, negentig... Mensen geloven toch alleen maar omdat ze bang zijn voor de dood.’ Dit was typisch mijn moeder: helder en eigenzinnig in haar uitspraken, wars van ideeën die tegen de hare in gingen. Door haar dominante positie in het gezin en haar zekerheden hadden we overzichtelijke kinderjaren gekend, een beknotte puberteit en een volwassen leven waarin alles zich maar bleef herhalen.

Toen ik na de crematie mijn Mozart-cd weer bij de ‘organist’ ophaalde, kwam het bij me op dat zo’n man tegenwoordig volledig betaald krijgt voor alleen het opzetten en weer afzetten van een nummer op een cd. Toen mijn vader vijf jaar eerder in een ander crematorium was uitgeluid, had de organist voor zijn boterham tenminste nog een stuk van Bach gespeeld. Was dat wat mijn vader ‘zou hebben gewild’? Ik denk niet dat hij er bezwaar tegen had gehad. Het was een zachtaardige, vrijzinnige man geweest zonder veel belangstelling voor muziek. Net als veel andere dingen liet hij muziek – weliswaar vaak met een mild ironische zijdelingse opmerking – aan zijn vrouw over. Zijn kleren, het huis, de auto, daarover nam zij de beslissingen. Als rancuneuze puber vond ik hem een slappeling. Later dacht ik dat hij onderdanig was. En weer later achtte ik hem een autonome geest die ertegenop zag voor zijn standpunten op te komen.

Toen we voor het eerst met ons vieren een kerk bezochten – voor de bruiloft van een neef – zag ik pap tot mijn verbijstering op zijn knieën zakken in de kerkbank en zijn hand voor zijn voorhoofd en

ogen slaan. Waar kwam dát vandaan? vroeg ik me af, en pas daarna volgde ik hem, weifelend en tersluiks tussen mijn vingers door kijkend, in dit vertoon van eerbied. Het was zo'n moment dat je ouders je verbazen, niet omdat je iets nieuws over ze ontdekt, maar omdat je opnieuw iets tegenkomt waar je niets van weet. Was het gewoon beleefdheid van mijn vader? Dacht hij dat hij met simpelweg op een kniebank neerploffen voor een shelleyaanse atheïst zou worden aangezien? Ik weet het echt niet.

Hij is een moderne dood gestorven: in het ziekenhuis, zonder vrouw en kinderen erbij, zijn laatste minuten in het gezelschap van een verpleegkundige en op een moment dat de medische wetenschap zijn leven al maanden – jaren zelfs – had gerekt tot een punt waar dat leven die moeite niet meer waard was. Mijn moeder was een paar dagen eerder bij hem geweest, maar had opeens gordelroos gekregen. Tijdens dat laatste bezoek was hij heel verward geweest. Het was typisch iets voor mijn moeder om op dat moment te vragen: 'Weet je wie ik ben? Want toen ik hier de vorige keer was, had je daar geen idee van.' Even typisch voor mijn vader was zijn antwoord geweest: 'Ik denk mijn vrouw.'

Ik ben met mijn moeder naar het ziekenhuis gereden, waar we een zwarte plastic zak en een grote, roomkleurige boodschappen-tas overhandigd kregen. Ze wist precies wat ze zelf wilde en wat het ziekenhuis moest krijgen – kreeg – en liep de inhoud heel snel door. Een paar weken eerder had ze grote, bruine sloffen voor hem gekocht, met een simpele klittenbandsluiting, en het was doodzonde, zei ze, dat hij die niet meer had kunnen dragen. Ze nam ze mee. Ik had geen idee waarom. Ze reageerde vol afschuw op de vraag of ze pap nog wilde zien. Ze vertelde me dat ze, toen opa doodging, aan oma 'niets had gehad' en dat in het ziekenhuis alles aan haar was overgelaten. Alleen had oma in een bui van atavistische echtgenotigheid per se haar man nog willen zien. Mijn moeder had geprobeerd haar ervan te weerhouden, maar oma had niet van wijken geweten. In een soort opbaarruimte in het mortuarium hadden ze opa's lijk mogen bekijken. Oma had zich naar haar

dochter gedraaid en gezegd: 'Ziet hij er niet afschuwelijk uit?'

Na het overlijden van mijn moeder vroeg de uitvaartverzorgster of de nabestaanden haar nog een keer wilden zien. Ik zei ja en mijn broer, toen ik hem de vraag had doorgebeld, zei nee. In feite luidde zijn antwoord: 'God, nee. Daarin ben ik het met Plato eens.' Aan welke tekst hij refereerde had ik niet meteen paraat. 'Wat zegt Plato?' vroeg ik. 'Dat hij niet geloofde in lijken zien.' In mijn eentje meldde ik me in een naburig dorp bij het uitvaartcentrum, dat niet meer was dan een uitbouw van een plaatselijk transportbedrijf. 'Tot mijn spijt ligt ze nog achter,' verontschuldigde de uitvaartverzorgster zich. Toen ik hem vragend aankeek, verduidelijkte hij: 'Ze ligt op een kar.' Ik had er geen idee van wat ze in de gegeven omstandigheden wel of niet zou hebben gewild, maar ik hoorde mezelf zeggen: 'O, ze hechtte niet aan ceremonieel.'

Ze lag in een proper kamertje met een kruis aan de muur, en toen ik er binnenging lag ze inderdaad op een kar, met het hoofd naar mij gericht, waarmee een onmiddellijke confrontatie werd vermeden. Ze zag er, tja, heel dood uit: de ogen gesloten, de mond een beetje open en dat links iets meer dan rechts, waarmee ze helemaal zichzelf was (ze praatte altijd uit haar linkermondhoek omdat ze aan de andere kant een sigaret had hangen, die ze pas aftikte als de askegel al vervaarlijk lang was). Ik probeerde me in te denken hoeveel ze zich nog bewust was – wat dat bewustzijn ook inhield – op het moment dat ze ophield te bestaan. Dat was een paar weken nadat ze van het ziekenhuis naar het verzorgingstehuis was verhuisd. Ze was behoorlijk dement toen, en die dementie nam wisselende vormen aan: de ene keer dacht ze nog dat ze alles in de hand had en tikte ze de verpleging voortdurend op de vingers voor vermeende fouten; de andere keer werd ze, wetend dat ze de controle kwijt was, weer kind, leefden haar overleden familieleden nog en was wat haar moeder of oma zojuist had gezegd van het grootste belang. Vóór haar dementie had ik dikwijls gemerkt dat ik me afsloot voor haar solipsistische monologen. Pijnlijk genoeg was ze nu ineens interessant. Ik vroeg me steeds af waar het allemaal vandaan

kwam, hoe het brein die valse werkelijkheid schiep. En ik was niet wrokkig meer over het feit dat ze het alleen maar over zichzelf had.

Ze vertelden me dat er op het moment van overlijden twee verpleegkundigen bezig waren geweest haar om te draaien en dat ze ‘gewoon was weggegleden’. Ik zou het mooi vinden – want dat zou haar typeren, en mensen moeten sterven zoals ze hebben geleefd – als haar laatste gedachte haarzelf betrof, dat ze iets dacht als: nou, schiet dan maar een beetje op! Maar dan ben ik sentimenteel – wat ze zou hebben gewild (of liever, wat ik voor haar zou hebben gewild) – en misschien dacht ze, als ze al dacht, dat ze weer een meisje was en door een paar allang overleden familieleden kribbig en gehaast werd omgedraaid.

In het uitvaartcentrum streelde ik enkele keren haar wang en zoende haar op de haargrens. Was ze zo koud omdat ze in de vrieskast had gelegen of omdat de doden van nature zo koud zijn? En nee, ze zag er niet afschuwelijk uit. Ze was op geen enkele manier te mooi gemaakt en ze zou er blij mee zijn geweest dat ze geloofwaardig was gekapt. (‘Natuurlijk verf ik mijn haar niet,’ had ze eens fier tegen de vrouw van mijn broer gezegd, ‘het is mijn eigen kleur.’) Dat ik haar nog wilde zien komt, moet ik bekennen, eerder voort uit de nieuwsgierigheid van een schrijver dan uit de liefde van een zoon, en ook vereisten al die jaren van woede een grafzang. ‘Goed gedaan, mam,’ zei ik zachtjes. Sterven had ze beslist beter ‘aangepakt’ dan mijn vader. Hij had een hele reeks beroertes gehad en jaren van aftakeling gekend. Zij was sneller en efficiënter van eerste beroerte naar dood getrokken. Toen ik haar kleren van het verzorgingstehuis ophaalde, kreeg ik een onverwacht zware tas mee. Het eerste wat ik eruit trok was een volle fles Harvey’s Bristol Cream en het tweede, in een vierkante doos, een onaangeroerde verjaardagstaart uit de winkel, door vrienden uit het dorp meegebracht op haar laatste, tweeëntachtigste verjaardag.

Mijn vader was even oud geworden. Omdat ik van hem meer had gehouden dan van mijn moeder – op wie ik hooguit gesteld was, maar aan wie ik me altijd ergerde – had ik altijd gedacht dat

zijn overlijden me het zwaarst zou vallen. Maar het bleek andersom te zijn: de dood die me van tevoren het minst ingrijpend had geleken bleek de meest complexe, de meest riskante voor mij. Zijn dood was gewoon zijn dood, haar dood was hun dood. En het naderhand leegruimen van het huis werd een opgraving in wat we als gezin waren geweest (al hadden we na de eerste dertien, veertien jaar van mijn leven niet echt meer een gezin gevormd). Nooit eerder had ik in mijn moeders handtas gekeken. Naast de gewone dingetjes zat er een knipsel uit de *Guardian* in (trouwens niet haar krant) met de vijftientig beste batsmen en een foto van Max, de golden retriever die we hadden toen we klein waren. Achter op de foto, ergens vroeg in de jaren vijftig genomen – of tenminste beschreven – door P., een van mijn vaders *assistants*, stond in een mij onbekend handschrift ‘*Maxim: le chien*’.

P. was een Corsicaan, een relaxte vent met de in de ogen van mijn ouders typisch Franse gewoonte om iedere maand, zodra het binnenkwam, zijn hele loon erdoorheen te jagen. Hij zou een paar daagjes bij ons logeren en in die tijd een pension zoeken, maar is uiteindelijk het hele jaar gebleven. Toen mijn broer op een ochtend de badkamer binnenging, trof hij daar voor de scheerspiegel zomaar een vreemdeling aan. ‘Als je vertrekt,’ kreeg hij van schuimkin te horen, ‘zal ik je over meneer Beezy-Weezy vertellen.’ Mijn broer vertrok en P. bleek een hele reeks avonturen te kennen die meneer Beezy-Weezy ten deel waren gevallen en waarvan ik me er geen enkele weet te herinneren. Hij had ook iets kunstzinnigs, maakte stations van cornflakesdozen en mijn ouders kregen een keer (misschien in plaats van huur) twee zelfgeschilderde landschapjes. Ze hebben mijn hele kindertijd aan de muur gehangen en ik vond ze onvoorstelbaar knap geschilderd; maar ja, dat zou hebben gegolden voor alles wat maar een beetje echt leek.

Wat betreft Max: of hij is weggelopen, of hij is – omdat we ons niet konden voorstellen dat hij ons wenste te verlaten – kort nadat de foto werd gemaakt gestolen. Waar hij ook is gebleven, hij moet al meer dan veertig jaar dood zijn. Mijn vader had een nieuwe

hond wel leuk gevonden, maar mijn moeder heeft er nooit meer een gewild.

Gezien mijn gezinsachtergrond, waarin een verwaterd geloof samenging met antigodsdienstigheid, had ik uit puberale opstandigheid vroom kunnen worden. Maar omdat mijn vader zich nooit helemaal voor zijn agnosticisme uitsprak en mijn moeder niet voor haar atheïsme, laat staan dat ze het tot voorbeeld stelden, was er geen reden voor rebellie. Ik neem aan dat ik, als het had gekund, joods was geworden. Ik zat op een school waar 150 van de 900 leerlingen joods waren. Over het geheel genomen leken ze zowel sociaal als qua kleding verder dan ik, ze droegen betere schoenen – een leeftijdgenootje had zelfs Chelsea boots met elastiek opzij – en meisjes waren hun niet vreemd. Ze hadden ook vaker vrij, iets wat ze duidelijk op me voor hadden. Ook zou de impact ervan op mijn ouders van pas hebben kunnen komen. Ze waren lichtelijk behept met het antisemitisme dat bij hun leeftijd en sociale klasse hoorde (wanneer in de aftiteling van een toneelstuk op tv de naam Aaronson voorbijkwam, zei een van beiden altijd wel spottend: ‘Goh, weer iemand uit Wales’). Niet dat ze vreemd deden tegen mijn joodse vriendjes, van wie er een – zo op het oog terecht – Alex Brilliant heette. Alex, zoon van een sigarenboer, las Wittgenstein op zijn zestiende en schreef gedichten die bol stonden van de bijbetekenissen: twee, drie, vier lagen – net buikspek. Hij versloeg me in Engels en kreeg een beurs voor Cambridge, waarna ik hem uit het oog verloor. In latere jaren zag ik hem in gedachten nog wel eens rondlopen als succesvol kunstenaar of alfawetenschapper. Ik was de vijftig al gepasseerd toen ik vernam dat ik zo’n levensloop niet had hoeven verzinnen: hij was achter in de twintig, de helft van mijn leven geleden, toen hij zich van kant had gemaakt – met pillen, om een vrouw.

Ik had dus geen geloof om van te vallen en verzette me slechts (voor mijn gevoel heroïscher dan in werkelijkheid) tegen het milde regime van God-praat waarmee een Engelse scholing gepaard gaat: bijbelles, ochtendgebeden en gezangen, de jaarlijkse Dankdag in

de St. Pauls Cathedral. Daar bleef het bij, behalve dat ik op de lagere school nog tweede herder heb gespeeld in een kerstspel. Ik ben niet gedoopt en hoefde niet naar zondagsschool. Ik heb nooit een gewone kerkdienst bijgewoond. Ik ga naar doopdiensten, huwelijksvoltrekkingen en begrafenissen. Ik loop kerk in en kerk uit, maar dat doe ik vanwege de architectuur en, in ruimere zin, om gewaar te worden wat Engels zijn eens inhield.

Mijn broer had een klein beetje meer liturgische ervaring dan ik. Als welp woonde hij wat gewone kerkdiensten bij. 'Ik meen me te herinneren dat ik met open mond stond te kijken, als een kind-anthropoloog tussen de antropofagen.' Als ik vraag hoe hij van zijn geloof is gevallen, antwoordt hij: 'Dat kon ik niet, want ik geloofde niet. Maar ik realiseerde me dat het allemaal lulkoek was op 7 februari 1952 om negen uur. Meester Ebbets, hoofd van de lagere school van Derwentwater, maakte toen bekend dat de koning was overleden, dat hij naar de hemel was gegaan om in Gods eeuwige gelukzaligheid te verblijven, en dat wij bijgevolg een maand lang een zwarte rouwband dienden te dragen. Ik vond er een luchtje aan zitten en jee, wat had ik gelijk! Het is niet zo dat de schellen me van de ogen vielen, ik voelde niet dat ik iets kwijtraakte, dat ik in een gat viel of zo. Ik hoop...' voegt hij er dan aan toe, '... dat het een waar verhaal is. In ieder geval is het een blijvende, en een heel heldere herinnering. Maar herinneringen, hè. Je kent het.'

Mijn broer zal net negen zijn geworden toen George VI stierf (ik was zes en zat op dezelfde school als hij, maar ik kan me de toespraak van meester Ebbets niet herinneren en zwarte rouwbanden evenmin). Mijn eigen afscheid van het laatste restje geloof (of twijfel) kwam toen ik ouder was. Wanneer ik in mijn puberjaren, diep verzonken in een boek of tijdschrift, in de badkamer zat, hield ik mezelf voor dat God met geen mogelijkheid kon bestaan omdat het grotesk zou zijn als Hij me bij het masturberen gadesloeg en nog groter als ook al mijn voorouders op een rijtje stonden toe te kijken. Ik had meer argumenten, rationelere, maar dat dwingende besef heeft Hem de das omgedaan. Het was natuurlijk ook ei-

genbelang: ik zou behoorlijk uit mijn doen geraakt zijn wanneer ik eraan dacht dat opa en oma zagen wat ik uitspookte.

Nu ik dit echter opschrijf, vraag ik me af waarom ik geen andere opties in overweging nam. Waarom ging ik ervan uit dat God, als Hij daadwerkelijk toekeek, het afkeurde dat ik mijn zaad vermorste? Waarom kwam het niet bij me op dat de hemel mijn harts-tochtelijk en onvermoeibaar zelfbevleken misschien niet zondig achtte en daarom niet instortte bij het beschouwen ervan? En mijn verbeeldingskracht was ook niet zo groot dat ik mijn voorouders even welwillend op mijn gedoe zag neerkijken: kom op joh, geniet ervan nu het nog kan; als je eenmaal een geest bent, zit het er niet meer in, dus neem voor ons nog één keer de honneurs waar. Wellicht had opa zijn hemelse pijp uit zijn mond gehaald om samenzweerderig te fluisteren: 'Ik heb eens een heel aardig meisje gekend dat Mabel heette.'

Op de lagere school kregen we een stemtest. Een voor een moesten we voor in de klas een eenvoudig deuntje met de meester meezingen. Daarna werden we of bij 'de hoge stemmen' ingedeeld of bij 'de lage stemmen' (een muzikaal 'rest van de wereld'). Die etiketten waren lief bedoelde eufemismen, want we waren nog jaren verwijderd van de baard in de keel, en ik weet nog dat mijn ouders het heel welwillend opnamen toen ik kwam vertellen in welke groep ik was geplaatst, alsof het een prestatie was. Mijn broer was ook een 'lage stem', maar voor hem lag een nog grotere vernedering in het verschiet. Op de volgende school werden we – mijn broer herinnert me eraan – door 'een weezinwekkende man met de naam Walsh of Welsh' opnieuw getest en ingedeeld in groep A, B of C. Waarom mijn broer een halve eeuw later nog wrokkig is? 'Hij stelde een groep D in, speciaal voor mij. Het heeft me nogal wat jaartjes gekost om niet meer de pest aan muziek te hebben.'

Op die school werd de muziek ons elke morgen aangereikt met orgelgeweld en onzinnige gezangen. 'Een groene heuvel, ver van hier/ rijst buiten poort en wal;/ daar stierf de Heer aan 't wreede

kruis,/ om ons te redden al.' De melodie was minder droefgeestig dan de meeste andere, maar mijn verbazing betrof vooral het 'groene'. Een gróene heuvel? In Palestina? Veel aardrijkskunde kregen we niet, nu we in lange broek liepen (wie slim was liet het vak vallen), maar zelfs ik wist dat je daar alleen maar zand en rotsen aantreft. Ik voelde me geen antropoloog tussen de antropofagen (ik maakte inmiddels deel uit van een sceptische elite), maar ik werd me zeker bewust van een afstand tussen mij vertrouwde woorden en de betekenis die eraan werd gegeven.

Eens per jaar, wanneer de burgemeester prijzen kwam uitreiken, zongen we 'Jerusalem', dat als schoollied was uitverkoren. Onder de echte donderstenen, een stel baldadig gebleven 'lage stemmen', was het traditie om op zeker moment een niet aangegeven en tot boze gezichten leidend fortissimo in te zetten: '*Bring me my arrows* (kleine pauze) *OF-DEE-SIRE.*' Wist ik dat het een tekst van Blake was? Ik betwijfel het. En een poging om de prachtige taal te gebruiken om godsdienstige gevoelens aan te wakkeren werd niet ondernomen (misschien moest dat voor zichzelf spreken). We hadden een bejaarde leraar Latijn die wel eens van het script afweek en dan verdwaalde in iets wat voor privéoverpeinzing door moest gaan maar, zo besef ik nu, een goed overdachte lesmethode was. Hij ging als een diep preutse geestelijke van start maar kon dan ineens, alsof het hem net was ingevallen, iets mompelen als: 'Was ik een sjah, dan zou ik een Perzische kleden', het soort grapjes dat mijn ouders, die zelf lesgaven, niet konden waarderen. Een andere keer reageerde hij sarcastisch op de onzinnige boektitel *De Bijbel: een literair werk*. Wij grinnikten met hem mee, maar vanuit een tegengesteld invalshoek: de Bijbel (saai) was duidelijk níét als literatuur (prikkelend) bedoeld – quod erat demonstrandum.

Er waren onder ons, christenen in naam, enkele vrome jongens. Maar de rest vond ze een beetje vreemd en ze waren even zeldzaam (en vreemd) als de leraar met een trouwring om die je aan het blozen kon krijgen (hij was ook vroom). Kort na mijn puberteit heb ik een keer, misschien twee keer, een uittreding ervaren, heb ik de ge-

waarwording gehad dat ik van vlak onder het plafond op mijn onbewoonde lichaam neerkeek. Ik heb het de schoolvriend met de elastiekschoenen verteld, maar niet mijn ouders of broer. Enige trots vond ik wel op zijn plaats (er gebeurt iets!), maar ik leidde er niets betekenisvols uit af, laat staan iets religieus.

Het zal Alex Brilliant zijn geweest, die Nietzsches nieuwtje door-gaf dat God officieel dood was, wat inhield dat we ons met nog meer plezier konden afrukken. Je maakte je eigen leven, nietwaar? Dat was tenslotte de essentie van het existentialisme. En we hadden een enthousiaste jonge leraar Engels die, zonder er echt voor uit te komen, tegen godsdienst was. Hij droeg in elk geval een Blake voor die klonk als het tegendeel van het schoollied: '*For old Nobodaddy aloft/ Farted & Belched & cough'd.*' God ruftte! God boerde! Dat bewees dat Hij niet bestond! (Ik dacht er opnieuw niet aan die menselijke eigenschappen als argumenten voor het bestaan van een god te zien en voor het feit dat hij aardig was.) De man haalde ook de naar-geestige tekst aan waarin Eliot een mensenleven had samengevat: geboren worden, copuleren, doodgaan. Halverwege zijn natuurlijke levensspanne zou deze leraar Engels, net als Alex Brilliant, zich van kant maken – samen met zijn vrouw, in een pact dat in pillen en drank voorzag.

Ik ging naar Oxford. Ik moest naar de kapelaan van het College, die me vertelde dat ik als student het recht had in de kapel de lezing te doen. Nog maar net bevrijd van de dwingelandij van religieuze hypocrisie antwoordde ik: 'Ik ben een blijde atheïst, ben ik bang.' Gevolgen bleven uit: geen donderslagen, geen togaverlies, geen afkeurende grimas. Ik dronk mijn glas sherry leeg en vertrok. Een dag of twee later klopte de leider van de roeiploeg bij me aan om te vragen of ik het aandurfde me bij ze aan te sluiten. Ik had de kapelaan afgebluft en wellicht overmoedig antwoordde ik: 'Ik ben een estheet, ben ik bang.' Mijn reactie van toen doet me huiveren (en eigenlijk wens ik dat ik was gaan roeien), maar opnieuw gebeurde er niets. Er kwam geen zootje rouwdouwen bij me inbreken om het Chinese porselein (dat ik niet bezat) aan gruzelementen te

slaan of mijn boekenkop in de wc-pot te duwen.

Ik was in staat mijn positie aan te geven, maar te verlegen om mijn argumenten ervoor te verdedigen. Als ik een vlotte – of botte – babbel had gehad, had ik zowel de kapelaan als de roeier kunnen uitleggen dat voor mij atheïsme en estheticisme samengingen, net als in het verre verleden spierkracht en christen zijn voor hen. (Sport verschaft trouwens nog een nuttige analogie: was het niet Camus die zei dat net als bij voetbal het gepaste antwoord op de zinloosheid van het leven bestaat uit het verzinnen van spelregels?) In mijn gefantaseerde weerwoord had ik kunnen vervolgen met deze regels van Gautier: '*Les dieux eux-mêmes meurent./ Mais les vers souverains/ Demeurent/ Plus forts que les airains.*' [De goden sterven, maar poëzie, sterker zelfs dan brons, overleeft alles.] Ik had kunnen zeggen dat religieuze vervoering al lang geleden plaats heeft gemaakt voor esthetische vervoering en als uitsmijter schalks kunnen opmerken dat het beroemde beeld van de heilige Theresa in extase overduidelijk geen heilige in de aanschouwing Gods laat zien, maar een die van iets veel lichamelijkers geniet.

Ik zei dat ik een blijde atheïst was, maar men dient het bijvoeglijk naamwoord te zien als alleen behorend bij dat zelfstandig naamwoord. Ik was blij dat ik niet in God geloofde en ook dat tot dan toe mijn studie goed was verlopen. Daar bleef het zo'n beetje bij. Verder werd ik verteerd door angsten, die ik trachtte te verbergen. Intellectueel had ik dan misschien mijn verdiensten (al verdacht ik mezelf ervan dat ik slechts had geleerd tentamens te halen), sociaal, emotioneel en seksueel was ik onrijp. En ik mocht dan blij zijn van *Old Nobodaddy* verlost te zijn, de gevolgen ervan lieten me niet onverschillig. Geen God, geen hemel, geen hiernamaals; en daarom was de dood, weliswaar heel ver weg, op een heel andere manier aanwezig.

Als student heb ik een jaar in Bretagne lesgegeven, op een katholieke school. Tot mijn verrassing verschilden de paters er even sterk van elkaar als gewone mensen. Je had een imker en een druïde, ie-